



ΜΟΥΣΕΙΟ ΓΟΥΛΑΝΔΡΗ ΦΥΣΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΒΙΟΤΟΠΩΝ - ΥΓΡΟΤΟΠΩΝ

Έργο LIFE: Διατήρηση και Διαχείριση Υγροτόπων Χειμαδίτιδας και Ζάζαρης

Παραδοτέο: Μουσειολογική Μελέτη για το Κέντρο Πληροφόρησης Λιμνών Χειμαδίτιδας και Ζάζαρη

Ομάδα Μελέτης: Κατερίνα Νικολαΐδου, Μουσειολόγος (Συντονίστρια)
Μαρία Κατσακιώρη, Περιβαλλοντικός Επιστήμων
Ελένη Βρετζάκη, Αρχιτέκτων
Δημήτρης Μπούσμπουρας, Ορνιθολόγος
Σπύρος Ντάφης, Δασολόγος

Θεσσαλονίκη, 2002

Περιεχόμενα

1.	Εισαγωγή	3
2.	Οι σκοποί του Κέντρου Πληροφόρησης Λιμνών Χειμαδίτιδας και Ζάζαρης και μουσειολογική προσέγγιση του θέματος.....	4
3.	Η κεντρική ιδέα και οι θεματικοί άξονες της έκθεσης.....	5
4.	Βιβλιογραφία.....	10

1. Εισαγωγή

Σκοπός της παρούσας Μουσειολογικής Μελέτης, η οποία εκπονήθηκε στο πλαίσιο του έργου LIFE-ΦΥΣΗ "Διατήρηση και Διαχείριση Υγροτόπων Χειμαδίτιδας και Ζάζαρης" είναι ο προσδιορισμός της κεντρικής μουσειολογικής ιδέας που θα διέπει το Κέντρο Πληροφόρησης Λιμνών Χειμαδίτιδας και Ζάζαρης, που βρίσκεται κοντά στον Οικισμό Α. Αναργύρων, και ειδικότερα την έκθεση, ο καθορισμός των θεματικών ενοτήτων της έκθεσης καθώς και η δημιουργία της ιστορίας που θα "αφηγείται" η έκθεση στο κοινό της, δηλαδή το προκαταρκτικό σενάριο.

Για τον προσδιορισμό των μουσειολογικών γνωρισμάτων του Κέντρου Πληροφόρησης, η Ομάδα Μελέτης στηρίχθηκε στα ακόλουθα δεδομένα:

- Δεδομένα ερευνών κοινού που έχουν διεξαχθεί από άλλους οργανισμούς αλλά και το ΕΚΒΥ για σχετικά έργα με σκοπό τη διερεύνηση των χαρακτηριστικών και των αναγκών των εν δυνάμει επισκεπτών μουσείων και ενημερωτικών υποδομών.
- Αποτελέσματα της μελέτης των υποδομών ενημέρωσης της Δυτικής Μακεδονίας που εκπόνησε το ΕΚΒΥ με σκοπό την καταγραφή των υποδομών ενημέρωσης που λειτουργούν ήδη είτε πρόκειται να κατασκευασθούν στην ευρύτερη περιοχή της Δυτικής Μακεδονίας.
- Δεδομένα για το φυσικό, πολιτιστικό και κοινωνικό περιβάλλον της ευρύτερης περιοχής, όπως αυτά έχουν προκύψει είτε από βιβλιογραφική επισκόπηση είτε από την υλοποίηση άλλων παραδοτέων στο πλαίσιο του ανωτέρω έργου.
- Αποτελέσματα των συζητήσεων μεταξύ του ΕΚΒΥ και των Εταίρων του έργου . καθώς και μεταξύ μελών της Ομάδας Εργασίας και ειδικών διαφόρων ειδικοτήτων, με σκοπό τη διερεύνηση των απόψεων και των προσδοκιών για το περιεχόμενο της έκθεσης του Κέντρου Πληροφόρησης και την τεκμηρίωση των επιλογών.
- Πορίσματα διεθνών ερευνών που αφορούν, στον μουσειολογικό σχεδιασμό εκθέσεων και στις προσδοκίες των επισκεπτών μουσείων και σχετικών ενημερωτικών υποδομών.

2. Οι σκοποί του Κέντρου Πληροφόρησης Λιμνών Χειμαδίτιδας και Ζάζαρης και μουσειολογική προσέγγιση του θέματος

Σκοπός του Κέντρου Πληροφόρησης των Λιμνών Χειμαδίτιδας και Ζάζαρης είναι η ενημέρωση και ευαισθητοποίηση του κοινού σχετικά με το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον της, δηλαδή να παρουσιάσει τις λειτουργίες και τις αξίες τους και τις πιέσεις που αντιμετωπίζουν, πώς αυτά προέκυψαν και πώς μπορούν να επιλυθούν. Η σειρά ανάπτυξης των θεμάτων αυτών επιχειρεί να διευκολύνει τον επισκέπτη να αφομοιώσει τις πληροφορίες όσο το δυνατόν καλύτερα, προχωρώντας, σύμφωνα με τις αρχές της μουσειακής εκπαίδευσης (Hooper – Greenhill 1994) από πράγματα που του είναι ήδη γνωστά ή άμεσα προσβάσιμα προς πράγματα που του είναι άγνωστα και από το απλό προς το σύνθετο.

Ο τρόπος παρουσίασης βασίζεται εκ των πραγμάτων σε πληροφοριακό υλικό και όχι στο λεγόμενο "αυθεντικό υλικό" (δηλαδή σε συλλογή αντικειμένων που μπορούν να περιληφθούν ως εκθέματα), επομένως επιχειρείται να δοθούν μουσειογραφικές λύσεις για την παρουσίαση των θεμάτων για τα οποία επιθυμούμε να πληροφορηθούν οι επισκέπτες, λύσεις οι οποίες θα βοηθούν να διατηρείται το ενδιαφέρον του επισκέπτη, και επομένως και πάλι να αφομοιώνονται καλύτερα οι πληροφορίες. Οι λύσεις αυτές βασίζονται σε αρχές που έχουν μελετηθεί και εφαρμοστεί με επιτυχία σε μουσεία φυσικής ιστορίας, όπως ο περιορισμός στο ελάχιστο των απλών ή εικονογραφημένων πληροφοριακών πινακίδων που δίνουν την αίσθηση του "βιβλίου στον τοίχο", η εισαγωγή διαδραστικών εκθεμάτων και η παροχή ερεθισμάτων όχι μόνο της όρασης αλλά και της ακοής σε κάποια εκθέματα (Miles 1982).

Για τη μουσειογραφική προσέγγιση του σεναρίου, δηλαδή για τα εκθέματα με τα οποία θα παρουσιάζονται τα θέματα στα οποία επικεντρώνεται η έκθεση, λαμβάνεται ως δεδομένη η μορφή του εκθεσιακού χώρου και το μέγεθός του.

3. Η κεντρική ιδέα και οι θεματικοί άξονες της έκθεσης

Κύριο θέμα του κυρίως εκθεσιακού χώρου αποτελεί η παρουσίαση των δύο λιμνών. Η κεντρική αυτή ιδέα αποτελεί την αφηγηρία και δίνει την αφορμή για να παρουσιασθούν με σύντομο τρόπο καίρια ζητήματα που αφορούν στην ανακάλυψη των φυσικών και πολιτισμικών ιδιαιτεροτήτων της περιοχής.

Για τη σύνταξη της κεντρικής ιδέας και των θεματικών αξόνων έπρεπε να ληφθεί υπόψη πως την επίσκεψη στον κυρίως εκθεσιακό χώρο θα ακολουθεί η παρακολούθηση προβολής στο χώρο της μικρής αίθουσας, το σενάριο της οποίας ήταν δεδομένο και δεν θα έπρεπε να επαναλαμβάνεται θεματικά στον κυρίως εκθεσιακό χώρο. Αντίθετα, η έκθεση θα έπρεπε να λειτουργεί ως εισαγωγή του επισκέπτη στην περιοχή και στις δύο λίμνες, η οποία θα πρέπει να "πάρει ζωή" ώστε ο επισκέπτης να παρακολουθήσει στη συνέχεια με ενδιαφέρον τα προβλήματα που η ζωή στις λίμνες αντιμετωπίζει και τις δυνατές λύσεις των προβλημάτων αυτών.

Το "ταξίδι" στον χώρο και στον χρόνο στο περιβάλλον των δύο λιμνών ολοκληρώνεται μέσα από την ανάλυσή του σε θεματικούς άξονες, κάθε ένας από τους οποίους αποτελείται από επιμέρους θεματικές ενότητες. Λόγω της αναγκαιότητας παρουσίασης των πληροφοριών με έναν ρυθμό κατάλληλο για τον μέσο επισκέπτη (Miles 1982), οι θεματικοί άξονες έχουν εξελικτική σχέση μεταξύ τους. Έτσι, ο κάθε θεματικός άξονας βασίζεται στα όσα παρουσιάστηκαν στον προηγούμενο, λαμβάνοντας ως δεδομένες τις πληροφορίες που είχαν δοθεί σ' αυτόν, αλλά και, έμμεσα, ανακεφαλαιώνοντάς τες.

Ο αριθμός των θεματικών αξόνων και των ενοτήτων από τις οποίες αποτελούνται, συνετέθη έχοντας λάβει υπόψη το μέγεθος του εκθεσιακού χώρου και τον προβλεπόμενο χρόνο διάρκειας της επίσκεψης. Ως το ανώτερο όριο μέγιστης δυνατότητας επικέντρωσης της προσοχής ενός μέσου ενήλικα επισκέπτη σε μουσείο θεωρούνται τα 30 λεπτά (Dean 1996). Στην περίπτωση όμως του Κέντρου Πληροφόρησης Λιμνών Χειμαδίτιδας και Ζάζαρης όπου ο μέσος επισκέπτης δεν θα έχει πάει επί τούτου στο Κέντρο, αλλά θα πραγματοποιήσει την επίσκεψη με την ευκαιρία και στον χρόνο κατά τον οποίο θα πραγματοποιήσει στάση στην περιοχή ο χρόνος ροής των επισκεπτών θα πρέπει να είναι συντομότερος, δηλαδή περίπου 15-20 λεπτά, από τα οποία το μέγιστο των 15 λεπτών θεωρείται ότι θα δαπανηθεί στον κυρίως εκθεσιακό χώρο.

Σύμφωνα με τον Dean (1996), επίσης, ο μέσος χρόνος επικέντρωσης της προσοχής ενός επισκέπτη σε μια μεγάλη θεματική ενότητα είναι 1-1,5 λεπτό, επομένως στα 15 λεπτά του ανώτατου χρόνου παραμονής στον εκθεσιακό χώρο του Κέντρου Πληροφόρησης, οι επισκέπτες θα μπορούν να επισκεφθούν περί τις 10-15 ενότητες.

Η εξελικτική σχέση μεταξύ των θεματικών αξόνων και των θεματικών ενοτήτων, εξυπηρετεί την ενημερωτική και "εκπαιδευτική" διάσταση του Κέντρου

Πληροφόρησης, αλλά και τις δυνατότητες τις οποίες έχουν οι θεματικές αυτές ενότητες να υλοποιηθούν εκθεσιακά με τρόπους που θα είναι συμβατοί με τους διαθέσιμους πόρους.

Τα κείμενα που παρουσιάζονται στη συνέχεια του κειμένου αποτελούν την επεξήγηση της κάθε θεματικής ενότητας, περιλαμβάνοντας τα πληροφοριακά στοιχεία που επιλέχθηκαν να παρουσιάζονται στην έκθεση από το σύνολο των δυνατοτήτων πληροφόρησης για την περιοχή των δύο λιμνών. Αν και είναι γραμμένα με τρόπο λίγο μόνο πιο σύνθετο από τα πρότυπα των μουσειακών κειμένων (Hooper-Greenhill 1994, Miles 1982, Dean 1996), δεν αποτελούν αυτούσια τα κείμενα που προβλέπονται για την έκθεση. Τα τελικά κείμενα της έκθεσης αποτελούν αντικείμενο ενός αναλυτικότερου μουσειολογικού σεναρίου, καθώς ένα μέρος από τις πληροφορίες του σεναρίου δεν θα καλύπτεται με λόγο αλλά εικαστικά ή μέσω άλλων μουσειολογικών και μουσειογραφικών λύσεων.

Η κεντρική ιδέα του Κέντρου Πληροφόρησης Λιμνών Χειμαδίτιδας και Ζάζαρης αναπτύσσεται γύρω από τους ακόλουθους θεματικούς άξονες:

1) Η ένταξη των λιμνών στο ευρύτερο γεωφυσικό πλαίσιο

Η εισαγωγή σε μια μουσειακή έκθεση στόχο έχει να εξάψει το ενδιαφέρον και την προσοχή του επισκέπτη, προϊδεάζοντάς τον παράλληλα για το θέμα. Καθώς στην περίπτωση του Κέντρου Πληροφόρησης ο επισκέπτης έχει ενδεχομένως κάποιες (τουριστικές ίσως) γνώσεις για την ευρύτερη περιοχή αλλά δεν γνωρίζει πολλά για τις ίδιες τις λίμνες, ο ορθότερος τρόπος εισαγωγής στην έκθεση είναι η παρουσίαση των λιμνών ενταγμένων στον ευρύτερο χώρο και η σχέση τους με αυτόν.

Η θεματική ανάπτυξη γύρω από τον άξονα αυτό αφορά κυρίως τη σχέση της Χειμαδίτιδας με τη γειτονική της Λίμνη Ζάζαρη αλλά και με τις άλλες δύο παρακείμενες λίμνες, τη Βεγορίτιδα και την Πετρών. Έτσι, η λίμνη – θεματικό επίκεντρο όχι μόνο εντάσσεται στο ευρύτερο γεωγραφικό πλαίσιο, αλλά και παρουσιάζεται η υδρολογική σχέση των τεσσάρων λιμνών. Η γεωγραφική ένταξη επιτρέπει στον επισκέπτη να κάνει αναγωγές στις γνώσεις που ήδη έχει, καθώς η Λίμνη Βεγορίτιδα και κάποιοι γειτονικοί οικισμοί, όπως το Νυμφαίο είναι ευρύτερα γνωστά, και ο συσχετισμός αυτός της Χειμαδίτιδας με τη Βεγορίτιδα είναι πιθανό να προκαλέσει το ενδιαφέρον του. Επίσης, ο συσχετισμός των τεσσάρων λιμνών επιτρέπει την παρουσίαση αντιθέσεων στο ακόλουθο συνοδευτικό κείμενο (π.χ. η Ζάζαρη είναι πιο μικρή αλλά πιο "υγιής"), οι οποίες θα βοηθήσουν στην καλύτερη παρουσίαση του προβλήματος.

Συνοδευτικό κείμενο:

"Σε μια όαση του λιγνιτικού πεδίου της Πτολεμαΐδας και του Αμύνταιου βρίσκονται δύο γειτονικές λίμνες, η Χειμαδίτιδα και η Ζάζαρη. Τα νερά τους έχουν αναπτύξει φυσικές διόδους επικοινωνίας μεταξύ τους, καθώς χείμαρροι και ρυάκια μεταφέρουν το πλεόνασμα νερού της μιας στην άλλη. Με τον ίδιο τρόπο

επικοινωνούν όμως και με άλλες δύο λίμνες που βρίσκονται κοντά, τη Βεγορίτιδα και την Πετρών.

Τα νερά τους είναι πηγή ζωής όχι μόνο για τα φυτά και τα ζώα που φιλοξενούν, αλλά και για τους ανθρώπους που κατοικούν γύρω τους. Και αυτοί μπορούν να διακόψουν ή να αλλάξουν τις διόδους επικοινωνίας των λιμνών για να εξυπηρετήσουν τις δικές τους ανάγκες. Κάποιες από τις ανθρώπινες παρεμβάσεις, όμως, δεν ήταν χωρίς κόστος για τις λίμνες.

Έτσι, σε αντίθεση με τη Βεγορίτιδα, που είναι η πιο βαθιά λίμνη της Ελλάδας, η Χειμαδίτιδα είναι τόσο ρηχή ώστε το μεγαλύτερο μέρος της καλύφθηκε σιγά-σιγά από καλάμια, την ανάπτυξη των οποίων ευνοούσε η χαμηλή στάθμη των νερών της.

Γιατί συνέβη αυτό;
Τι σημαίνει για τη ζωή στη λίμνη;
Πώς μπορούμε να το αλλάξουμε;"

2) Εστιάζοντας στη ζωή των λιμνών – Οι κάτοικοι

Η επόμενη θεματική ενότητα επικεντρώνεται στα οικοσυστήματα, στα φυτά και στα ζώα που ζουν στις δύο λίμνες. Παρουσιάζονται ενδημικά, σπάνια και απειλούμενα είδη της περιοχής, φυτά και ζώα που είναι ιδιαίτερα είτε επειδή είναι σπάνια ή προστατευόμενα είδη ή επειδή απαντώνται συχνά στη λίμνη. Η παρουσίαση θα φέρει την επιγραφή "κάποιοι από τους κατοίκους της λίμνης", ώστε να είναι πιο άμεσος ο νοηματικός συσχετισμός των παρουσιαζόμενων ειδών με τη λίμνη, τα οποία θα αναφέρονται με το κοινό και το λατινικό τους όνομα. Για κάθε είδος θα γίνεται επίσης αναφορά στο αν είναι προστατευόμενο ή/και συναντάται συχνά στη λίμνη ή κοντά σε αυτήν. Η παρουσίαση δεν αφορά μόνο την οπτική γνωριμία του επισκέπτη με τα είδη αυτά αλλά και την ακουστική, δηλαδή η παρουσίαση θα εμπλουτίζεται με τους ήχους που το κάθε είδος παράγει.

Θα παρουσιάζονται τα είδη πουλιών που αναφέρονται στην βιντεοταινία και για τα οποία η περιοχή αποτελεί ζώνη ειδικής προστασίας: η βαλτόπαπια, ο αργυροπελεκάνος, ο ήταυρος, το κερκινέζι και ο κραυγαετός. Αντίστοιχα, από τα φυτά, το σκλήθρο και το *cladium*, με αναφορά στη σπανιότητά τους, αλλά και το καλάμι λόγω της "έντονης" παρουσίας του στη λίμνη, με αναφορά πως στις συστάδες του φωλιάζουν οι αργυροπελεκάνοι. Επίσης, από είδη της ιχθυοπανίδας, αυτό που αποτελεί περισσότερο αντικείμενο αλιείας και εμπορίου, δηλαδή τα γρυβάδια και η πεταλούδα. Επίσης, θα περιλαμβάνονται και θηλαστικά της περιοχής που είναι προστατευόμενα: ο λύκος, ο λαγόγυρος, η βίδρα, ο ασβός και η νυφίτσα.

3) Εισαγωγή στα προβλήματα της ζωής της λίμνης μέσα από την εστίαση σε "αντιθετικά ζεύγη"

Στην τελευταία ενότητα της εκθεσιακής αίθουσας θα παρουσιάζονται τα προβλήματα που αντιμετωπίζει η λίμνη. Η αναφορά των προβλημάτων θα είναι συνοπτική γιατί το θέμα αναλύεται διεξοδικά στην προβολή στην επόμενη αίθουσα, και θα γίνεται μέσω της παρουσίασης τεσσάρων "αντιθετικών ζευγών", η οποία θα συνοδεύεται από λεζάντες με το κοινό και λατινικό όνομα κάθε είδους και από σύντομο κείμενο που θα αντιστοιχεί σε κάθε "ζεύγος". Έτσι, ενώ ο επισκέπτης αρχικά πήρε μια συνολική ιδέα για τα είδη που ενδημούν στη λίμνη, τώρα θα δει περίπου τα ίδια είδη να "διαχωρίζονται" ανά δύο και κάθε ζεύγος να λει μια ιστορία, ένα από τα προβλήματα της λίμνης ή σημαντικές ανθρώπινες δραστηριότητες που ανατρέπουν φυσικές ισορροπίες. Τα ζεύγη αυτά είναι: καλάμι – καλαμπόκι, βαλτόπαπια – αργυροπελεκάνος, γριβάδι – πεταλούδα, λιγνίτης – φυτό *cladium*.

Τα συνοδευτικά τους κείμενα είναι τα εξής:

A) Καλάμι – Καλαμπόκι

"Η ανάγκη των αγροτών να αυξηθεί η καλλιεργήσιμη γη οδήγησε στην αποξήρανση ενός μέρους της λίμνης. Όμως, τα έργα αυτά είχαν ως αποτέλεσμα να κατέβει σημαντικά η στάθμη των νερών της λίμνης και να ευνοηθεί η ανάπτυξη των καλαμιών σε αφύσικα μεγάλο βαθμό."

B) Βαλτόπαπια – Αργυροπελεκάνος

"Η ύπαρξη καλαμιών στη λίμνη δεν είναι ούτε αφύσικη ούτε ανεπιθύμητη. Αντίθετα, τα καλάμια είναι πολύ χρήσιμα σε κάποιους από τους κατοίκους της λίμνης. Για παράδειγμα, ο αργυροπελεκάνος χτίζει τη φωλιά του στα καλάμια. Όμως, όταν η ανάπτυξή τους δεν είναι πια σε συστάδες μέσα στο νερό αλλά καλύπτει μια ενιαία έκταση, εμποδίζει τους "κατοίκους της λίμνης", όπως τη βαλτόπαπια, να κινούνται στα νερά, άρα και να ζουν στη λίμνη."

Γ) Γριβάδι – Πεταλούδα

Δεν είναι, όμως, όλοι οι "κάτοικοι της λίμνης" ντόπιοι, ούτε και συγκατοικούν αρμονικά. Το ένα είδος στηρίζεται διατροφικά στο άλλο για την επιβίωσή του, και ο άνθρωπος σε κάποια από αυτά. Έτσι, η πεταλούδα, που δεν είναι ενδημικό είδος της λίμνης, αλλά την έφερε ο άνθρωπος, τρωει τα αυγά των γριβαδιών, ενώ στον άνθρωπο η αλιεία και των δύο ειδών αποφέρει οικονομικά κέρδη.

Δ) Λιγνίτης - Φυτό *cladium*

Σε απόσταση μόλις λίγων χιλιομέτρων από τη λίμνη γίνονται εξορύξεις λιγνίτη για την παραγωγή ηλεκτρικής ενέργειας. Αυτή η βιομηχανική κατεργασία όχι μόνο χρειάζεται μεγάλες ποσότητες νερού, επηρεάζοντας ενδεχομένως αρνητικά τη στάθμη των νερών της λίμνης, αλλά και συμβάλλει στη ρύπανση των νερών, μαζί με τα λύματα από τα λιπάσματα και τα φάρμακα που χρησιμοποιούνται στις γύρω καλλιέργειες. Ωστόσο, αυτή η ιδιαιτερότητα του εδάφους της περιοχής, που

είναι τόσο πλούσιο σε λιγνίτη, είναι που ευνοεί την ανάπτυξη ενός σπάνιου φυτού κοντά στη λίμνη, του cladium.

Μικρή αίθουσα – Η προβολή της ταινίας

Το σενάριο της ταινίας παρουσιάζει αναλυτικότερα θέματα που ήδη έχει υπαινιχθεί η προηγούμενη αίθουσα (τα προβλήματα που αντιμετωπίζει ο υγρότοπος), εντάσσοντάς τα σε ένα ευρύτερο πλαίσιο της σημασίας της ύπαρξης υγροτόπων και του νερού γενικότερα. Παράλληλα, παρουσιάζει ένα θέμα το οποίο δεν θίγεται στις προηγούμενες αίθουσες και είναι κατάλληλο για επίλογο της επίσκεψης, το έργο του προγράμματος για τη διατήρηση και τη διαχείριση του υγροτόπου.

4. Βιβλιογραφία

- Γιαννοτάκη, Άννα, συντονίστρια. 2002. Μελέτη καταγραφής των υποδομών ενημέρωσης για το περιβάλλον στην Περιφέρεια Δυτικής Μακεδονίας και στον Νομό Ιωαννίνων. Ελληνικό Κέντρο Βιοτόπων-Υγροτόπων (ΕΚΒΥ), Θέρμη.
- Ευγενίδου, Δ. 1998. Κάστρα Μακεδονίας και Θράκης, βυζαντινή καστροκτισία. Εκδόσεις Adam. Αθήνα.
- Ιορδάνογλου, Α., 2002. Ανεξερεύνητη Δυτική Μακεδονία. Εκδόσεις Road, Αθήνα.
- Κακριδής, Ι. 1986. Ελληνική Μυθολογία. Τόμοι 1 και 3. Εκδοτική Αθηνών. Αθήνα.
- Σακελλαρίου, Μαρία. 1982. Μακεδονία, 4000 χρόνια Ελληνικής Ιστορίας και Πολιτισμού. Εκδοτική Αθηνών. Αθήνα.
- Φωτίου, Σ., συντονιστής. 2002. Έρευνα κοινού για το Οικομουσείο στο ΣΕΑ Γρεβενών της Εγνατίας οδού. Ελληνικό Κέντρο Βιοτόπων-Υγροτόπων (ΕΚΒΥ), Θέρμη.
- Bourdieu, P. 1984. *Distinction: a social critique of the judgment of taste*. Harvard University Press. Cambridge-Massachusetts.
- Bourdieu, P., et A., Darbel. 1978. *L' Amour de l' Art: le public des musées européens de l' art*. Le Sens Commun-Editions de Minuit. Paris.
- Chang, C. 1992. *Archaeological landscapes: the ethno archaeology of pastoral land use in the Grebena Province of Greece*. New York
- Chang, C., and Koster, H. A. 1986. *Beyond Bones: toward an archaeology of pastoralism*. *Advances in Archaeological Method and Theory* Vol. 9. Academic Press. New York.
- Cussons, N. 2000. *Industrial Museums in the New Millennium*. The 2000 European Museum Forum Lecture, Fondazione Biblioteca Archivio Luigi Micheletti di Brescia – European Museum Forum. Italy.
- Dean, D. 1994. *Museum Exhibition: theory and practice*. Routledge. London.
- Hooper-Greenhill, E., (ed). 1994. *The educational role of the museum*. Leicester Readers in Museum Studies. Routledge, London.
- Karp, I., *et al.* (eds). 1992. *Museums and Communities: the politics of public culture*. Smithsonian Institution Press. Washington D.C.
- Meek, J., (ed.). 1992. *Marketing the Arts*. ICOM (International Council of Museums). Paris.
- Miles, R.S., (ed). 1982. *The design of educational exhibits*. British Museum (Natural History). London.
- Panagou, V., (ed). 1998. *Grevena: The town and the wider area*. Prefecture of Grevena, Hellas Editions. Grevena.